

E 221/3

A BIBLIAI ŐSTÖRTÉNETEK ÚJABB KRITIKAI MEGVILÁGÍTÁSA

TANÁRI SZÉKFOGLALÓ
ÉRTEKEZÉS

ÍRTA

Dr. VARGA ZSIGMOND

REFORMÁTUS LELKÉSZKÉPZŐ INTÉZETI TANÁR

(KÜLÖNLENYOMAT A DEBRECZENI REF. KOLLEGIUM FELSŐ
OKTATÁSI INTÉZETE 1916—17-İK ISKOLAI ÉVKÖNYVÉBŐL.)

DEBRECZEN SZ. KIR. VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA.
1917—1782.

sz. I. 620
1917

A BIBLIAI ŐSTÖRTÉNETEK ÚJABB KRITIKAI MEGVILÁGÍTÁSA

TANÁRI SZÉKFOGLALÓ
ÉRTEKEZÉS

ÍRTA

Dr. VARGA ZSIGMOND

REFORMÁTUS LELKÉSZKÉPZŐ INTÉZETI TANÁR

(KÜLÖNLENYOMAT A DEBRECZENI REF. KOLLEGIUM FELSŐ
OKTATÁSI INTÉZETE 1916—17-İK ISKOLAI ÉVKÖNYVÉBŐL.)

DEBRECZEN SZ. KIR. VÁROS KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA,
1917—1782.

*Dr. F. 620
1917*

*Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség !
Mélyen Tisztelt Hallgatóság !*

Vannak a léleknek vágyai és szomjúhozásai, melyeket, ha kielégíthet, önátadó boldog alázattal borul le Isten előtt s az imádkozás megindultságával rebegi: parancsolj velem, Uram! A vágyak, szomjúságok lehetnek különbözők, irányulhatnak ilyen, vagy amolyan lelki szükséglet elérésére, lemérlelhetők a szellem-erkölcsi értékelés könnyebb, vagy nehezebb súlyaival: kielégítésük mindannyiszor boldog örömet és ünnepi elfogódottságot okoz a lélekben. Hát még ha a beteljesülés gyermekálmok csalogató varázsából az ifjú kor nehéz vívódásaiban édes reménnyé izmosodott, a nélkülözések özönében a szenvedéssel, magárahagyatottsággal, kétségekkel diadalmasan birkozó boldogító ideállá pecsételődött, a gyarló emberi szellem tűzpróbáján a legszentebb hivatáséretté magasztosult lelki vágnak az elérését: az isteni dicsőség szolgálatára való elhívás tényét jelenti: igazán a legnagyobbra méltatás kegyelmi tudatában s az önerő semmiségének érzetében hálán és magasztaló dicsőítés rebegésén kívül alig képes valami egyébre az ajk. Ha ez ünnepélyes alkalomkor évszázados szokásnak hódolva, mégis megkísérlem másról is szólni s az Isten iránti alázatos hálaadásba a tisztántúli református egyházkerület s kivált a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség iránti legmélyebb köszönet, legodaadóbb tisztelet s a hála érzelme által sugalt legtisztább szeretet hangját vegyíteni, valamint hivatásom fontosságáról, feladatairól, komolyságáról székfoglaló értekezés formájában bizonyosságot szolgáltatni, úgy e kedves kötelesség leróására amaz erkölcsi szük-

ségérzet utal, hogy az ellenőrző nyilvánosság előtt is számot adjak lelkem megilletődött, ünnepélyes érzelmeiről, melyeket benne a gondviselő bölcs Isten kegyelmi akarata folytán a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség kegyes és jóindulatú elhívása s a tiszántúli egyházkerület lekötelezően megtisztelő bizalma ébreszt és hogy hitvallást tegyek róla, hogy e hivatásom természetét protestáns anyaegyházunk javára, a hit mélyítésére és szellemi erősítésére s valláserkölcsei világ-és életnézetünk diadalmas megalapozására szolgáló legnemesebb elköteleztetésnek érzem és ismerem.

* * *

Tanári székfoglaló értekezésem tárgya: *a bibliai őstörténetek újabb kritikai megvilágítása.*

Úgy érzem, hogy a tárgy *ilyen megválasztásáért* bizonyos előzetes *indokolással* tartozom. Miért épen ezt a kérdést szakítottam ki a nagy összefüggésből s tettem tudományos vizsgálódás tárgyává, mikor szakköröm mezején annyi más érdekes és fontos probléma kínálkozott beható, szakszerű elemzés anyagául. A választásnak a tárgy természetében rejlő mélyebb indoka van. Nevezetesen a vallásos hitnek a bibliai őstörténetek fejezeteiben tükröződő része az, melyet a modern tudomány állítólagos naiv jellegéért, a benne foglalt ellenmondásokért, sőt a természettudományi kutatások eredményeivel szemben megnyilvánuló ellentétes voltáért a legerőteljesebben kikezdett, megtámadott. Sokaknak szemében, kik egyébként vallásosak szeretnének lenni, ép ez, a világteremtést, a paradicsomi bűnesetet, az első patriarchák és a vízözön történetét tárgyaló s a Mózes 1-ső könyve 1—8. fejezeteiben olvasható bibliai részlet az a botránkozás köve, mely a bibliai kijelentés egyéb részei iránt is bizalmatlanná s a vallás egész tartalma iránt is még a legjobb esetben is közönyössé teszi őket, hogy ne is szóljunk azokról, kik a kulturfejlődés egyes félreértett, vagy felületesen megítélt jelenségei által elkápráztatva, egyenesen a bibliai történet e szakaszaira hivatkoznak, hogy a keresztyén vallás értéktelenségéről,

elavult voltárol táplált kárörvendő véleményüket igazolhassák. És tényleg az ember lelki világát oly közelről érintő sejtelmes probléma: az eredet és az első alapvető fejlődés nagy talánya, az elvettetés és az újra kegyelembe való fogadás boldogító ellentéte, az emberi bűnösségnek és az isteni megbocsátás jóságának olyan példázó és üdvösségre nevelő egymásra találkozása, az első isteni kegyelemigéretnek a teremtett embervilággal szövetségkötés formájában végrehajtott olyan megpecsételése áll a bibliai őstörténet epizódjaiban előttünk, hogy e nagy kérdéseknek nemcsak a hitetlenség és a minden szellemerkölcsit megtagadó materializmus, hanem az objektív tudományos kutatás által is megállapítható erős kritikai kikezdése még a legmélyebben érző vallásos lelkeket sem hagyja érintetlenül s mindnyájan keresünk valami szilárd bizonyosságot, amelyre támaszkodva érezhessük, hogy a hitnek igaza van, hogy vallás és tudomány látszólagos ellentétéből az első diadalmasan, semmiféle igazán értékes részétől meg nem fosztva bontakozik ki, sőt a tudomány jogainak feltétlen elismerése mellett nemcsak megmarad benső tartalma és kijelentés értéke csorbítatlan élvezetében, hanem a kritikai tűzpróba rostáján átmenve még csak most nyeri el megcáfolhatatlan szellemerkölcsi igazolását.

Saját *hitünk bizonyossága, vallásos életünk tudatos önértékűsége, az ingadozó lelkek megerősítése, a kérkedők megszegyenítése* s a vallásos élet mélyítése, tisztítása, új alapozása nagy feladatával foglalkozó *szabad protestáns theológiai tudomány érdekében* kell tehát beható elemzés tárgyává tennünk a bibliai őstörténet kérdését s kell megvizsgáljunk azon *theológiai magyarázási módokat*, amelyek e történet egészét és részeit a *keletkezés, a hitelreméltóság, eredetiség és tartalmi igazság* követelményeire nézve magyarázzák, megérteni igyekeznek. Nemkülönben az előbbi cél érdekében kell tisztába hoznunk azt a *kérdést* is, hogy a bibliai őstörténet egész problémájából mi *tartozik* szorosan a *hit lényegéhez*, mit nem áldozhatunk fel belőle soha semmiféle tekintet kedvéért anélkül, hogy keresztyén vallásos meggyőződésünk szinaranyából a leg-

szebb drága követ ki né törnök és mi az belőle, *aminek a megoldása* az összes tudományok határmesgyéjén kívül esvén, mindörökké a *theologia*, illetőleg a *vallásos élet elutasíthatatlan, szent követelménye* marad.

Feladatunk körvonalai tehát világosan kijelölvők: *először* megismertetendők az *exegetikának a bibliai őstörténetekre alkalmazott modusai*, azután a magyarázatos eljárások eredményeképen megállapítandó *a vallástörténeli érték*, vagyis az egyes történetek általános vallásos bece és a keresztyén hitre nézve fennálló sajátlagos értéke is. A feladat ilyen anyagából minket hivatásunk speciális iránya szerint természetesen az egyes magyarázási módok kritikai ismertetése érdekelne inkább és a történetek úgy általános vallási, mint különleges keresztyéni becsének a tisztázása inkább a dogmatikus kötelessége volna, ámde mivel saját hite és vallásos meggyőződése teljessége érdekében egy theológus sem elégedhetik meg pusztán csak a kérdés negatív vonatkozásai föltárásával, hanem végére kell mennie a következtetések levonása által a megoldás nyitjának is és minden a vallás körét érintő probléma biztos és ellenmondásnélküli megoldásában hitének egy újabb támasztékát, bizonyosságát kell megtalálnia és a hitrendszer zárt egészébe való szerves beleillesztés nélkül semmit sem szabad hagynia, ezért mi sem elégedhetünk meg csupán csak a feladat első részének a megoldásával, hanem világos és határozott megállapítást kell eszközölnünk a második részre is.

A bibliai őstörténet magyarázó methodusai nem *független*, csak e részletekre alkalmazott *magyarázási módok*, hanem *azonosak* a biblia egész tartalmi részére az évezredek theológiai fejlődés folyamányaképen kialakult *érvényes magyarázatos módokkal*. Hosszú, nehéz kutatásoknak, gyötrő lelki vívódásoknak, különböző tehetség és szorgalom, vérmérséklet és ihletettség összműködésének az eredményei e magyarázási módok, melyek századok tovatűnő egymásutánjában a szellem legerősebb harcát vívták egymás ellen s igen sokszor a türelmetlenségnek máglyák fénye és bitófák kínzásai által kísértetiesen félelmesre varázsolt útján, sokszor a meg-

alkuvást is a hatalmasabb nézetének diadalává pecsételő módon és csak igen ritkán a szabadelvű türelem, megértés és békesség szellemében törtek egy cél felé: az emberi elme törekeny és gyarló befogadó, megértő képességével a bibliai örök isteni kijelentés megértése s igazságainak az életbe való átültetése felé. A bibliai exegesis terén bizony századok harcának sok fájó sebe van, de e sebek engesztelő áldozata az, hogy a szellem tusakodásaiból megszületett végre a bibliának közelebbi, a réginél összehasonlíthatatlanul mélyebb és igazabb megértése s a protestantismus által szentesített és uralgó trónusra ültetett gondolat szabadsággal együtt a biblia magyarázás terén is uralomra jutott végül a kölcsönös megértés szent lelke, a békesség szelleme, mindenki meggyőződésének kötelező tiszteletbentartása.

Ma tehát azzal a nyugodt bizodalommal foghatunk hozzá a biblia tartalmi megértése s az egész keretében a bibliai őstörténet magyarázata körül folyó tudományos munkásság kritikai ismertetéséhez, hogy bármily irányú állásfoglalásunk, ítéletmondásunk, kritikánk jogosságát, amennyiben az az obiectív és komoly theológiai tudomány határai között mozog s a lelki építés és hiterősítés érdekében számol a vallásos meggyőződés természetével, sőt maga is szent hitmeggyőződés kifolyása, senkinek sem jut eszébe sem kétségbevonni, sem a hitféltés ürügye alatt megtámadni. A vallás mindnyájunknak legszentebb kincse, éltető lelke, Istennek üdvözítő ereje, nem szabad tehát még gondolatban sem feltételeznünk, hogy igazán vallásos ember e legféltettebb kincsel ne a leg-hűségesebb módon sáfárkodnék.

A bibliára alkalmazott magyarázatos módok közül az *őstörténet szakaszaira* is kiterjedő, *érvényes exegetikai methodusok*, melyek több-kevesebb tudományossággal igyekeznek a bibliai őstörténet titkait megérteni: az *orthodox conservatív színezetű allegorizáló exegetikai irány*, majd a *Wellhauseni iskola irodalomkritikai irányzata* és végül az *összehasonlító vallástörténeti iskola* általános művelődéstörténeti és nyelvészeti alapon felépített *magyarázati rendszere*. Tudományos érték és időrend tekintetében

tetésben is úgy következnek egymás után, hogy legelőször áll az évezredek örökségeként ránk hagyományozott orthodox allegorizációs módszer, azután következik a több évszázados irodalomkritikai irány, melynek csak utolsó átsímítását adta meg a Wellhauseni szellemi erőfeszítés, és végül jön a vallástörténeti módszernek alig két és fél évtizedes új hajtása. Az egymásra következő tényező még inkább a magyarázatos eljárásban érvényesülő *formai szabadság elve*, nemkülönben az exegesis anyagában jelentkező *tartalmi meggyarapodás* világosan bizonyítja, hogy mindháromra szükség volt a biblíamagyarázat történetében s hogy mindenik a másiknak valami egyoldalúságát, fogyatékosságát, hibáját szüntette meg s így az a legszerencsésebb, az a legsikeresebb, amelyik utolsóként született meg, a másik kettő jó oldalait magában egyesíthette s viszont azok gyengeségeit levethette. De másfelől az egymás mellett létezés ténye mellett is bizonyosság, hogy a két első methodusban a harmadik uralomra törő igyekezete és szinte célhoz jutása dacára is van még valami megszívlelendő, amit hangsúlyozni, képviselni, érvényesíteni csak a fennállás tudatosságával és munkás igyekezetével lehetséges. Az irányzatok kritikája rendjén majd rámutatunk e megszívlelendő szempontokra, most lássuk azonban alkalmazásukat a bibliai őstörténet magyarázatára s eredményeiket a magyarázat részletes keresztülvitelében!

A *conservatív allegorizációs magyarázatos irány* alatt mi nem azt az irányzatot értjük, amelyik a betűszerinti *massiv inspiratio* alapján állva mindent szószerint akar felfogni s allegorizáláshoz csak a végső szükség esetében folyamodik, — ilyen exegetikai iránynak ugyanis, amely sem nem tudományos, sem nem protestáns, a mi theologiai munkásságunk keretében helye nincs, — hanem azt a tudományosabb jellegű exegetikai modust jelöljük általa, amely magasabb szempontok, egyetemesebb átpillantás s a szellemvilág részeit és tüneteit egy nagy egységbe összefogó mélyebb *conceptio* nélkül ugyan, de a hitféltés ügyéhez méltó erős igyekezettel, sok és gazdag tudományos ismerettel igyekszik a biblia értelmét tiszt-

tázní s az allegorizálást nemcsak a theologia és a világi tudományok közötti nyilvánvaló ellentétek kiségitő elvképen alkalmazza, hanem egyes bibliai helyek és részek mélyebb értelmének a fölfedésére, bizonyos mystikus értelem kipuhatolására is megfelelő eszköznek tekinti. Nevezetesen a 20. század rendszeres és oknyomozó szellemi műhelyében a tudományos kutatás elveit legalább ennyire érvényesítő theologiai exegetikai iránynak van és lehet helye csupán. E conservatív allegorizáló methodus most már nagy buzgósággal igyekszik behatolni a bibliai őstörténet szószerinti értelmébe, roppant buzgósággal fáradozik a versek összhangba hozatalán, kétértelmű kifejezések megvilágosításán, a szövegkritikai oldal tisztázásán, a keletkezés körülményeinek a hagyomány adataival való lehető egyeztetésén, keresi a történetek között a logikai és okozatos összefüggést, az ismétlések hihető magyarázatát, ez ellentmondások eltüntetéséi lehetőségét, sőt újabban a gazdag ókori keleti felfedezések anyagának az ismeretében még bizonyos apologetikus tendenciájú összehasonlításokra is hajlandó olyan formán, hogy az őstörténetek biblián kívüli paralleleiben is a bibliai elbeszélések historiai és tartalmi igazolását látja, csak abból nem enged, hogy a Genesis őskézdeti elbeszélő és leíró anyaga ne örök igazság volna, mely hozzátartozik a bölcs isteni üdvterv historiai folyamatához, és lényege, benső magva szerint a teremtés lefolyásának és a világkormányzás első nekilendülésének ne olyan történeti hiteles tudósítását tartalmazná, melyből a keresztyén üdvélet sérelme nélkül egy jottányit sem lehet és szabad engedni. Ha aztán a tudósítás szinte betűszerinti igazzá és csalhatatlanná nyilvánításának a világi tudomány a hit minden vétőja és nehézségeken túlszárnyaló fanatismusa dacára is homlokegyenest ellentmond s az első dolgok mikéntjére nézve egészen más magyarázatot állít fel, mint az általa védett bibliai elbeszélés, a felmerülő ellentétek kiküszöbölésére segítségül veszi a mélyebb értelmet kereső allegorizálást s így ad a bibliai őstörténeteknek valamelyes olyan erőszakolt értelmet, amely az elbeszélés historicitását, történeti

magvát látszólag megóvjja ugyan s a tudósítás legsúlyosabbán kifogásolható részeit is kiküszöböli, de a bibliai szöveg eredeti szándékolt értelmével, szószerintiségével sehogyan sem egyeztethető össze. E magyarázási mód ismertetésében nem szükséges jellemző részletek után keresgélni, sem az őstörténet hagyományos eredete, sem az anyag autenticitása és tartalmi hitelreméltósága tekintetében felhozott argumentumait sorra venni s a kritikai ismertetés mérlegserpenyőjébe vetni, a magyarázat jellemzésére elég lesz talán egynémely sajátos vonás fel- említése, mint a teremtés történeténél a 7 teremtési napnak 7 hosszabb világkorszakra való átmagyarázása — egy engedmény, melyet a természettudományi fölfedezések javára tenni kénytelen, — a patriarchák embc- rileg érthetetlen és elfogadhatatlan hosszú életideje meg- értésénél az időmérő évek tartamának leszállítása, a víz- özön valóságának bizonyításánál egy az egész világegyc- temre kiterjedő nagy vízkatasztrófa történeti lehetőségé- nek a keresése s a biblián kívüli adatok segélyével épen megengedése: — mind erőszakolt s a mai tudomány eredményeivel többé-kevésbé ellentétes megállapítások, figyelmünket itt a részletek kimerítő felsorolása helyett sokkal inkább megragadja benne *a hit lényegének olyan felfogása, tartalmának olyan kiterjesztése, mely a világ őskézdeté és első alakulata történetének a mikéntjét is magába foglalja, az isteni kijelentés védelme alá helyezi, s a hit értékének határozott csorbulását, nagyfokú csökkenését látja az elbeszélések historicitásának, hitelességének, tar- talmi részének esetleges megingásában. A hit fogalmának a történetek nagyjában és egészében megbízhatóságára való kiterjesztése tehát e magyarázati methodus punctum saliens, ily terjedelemben való védelmezése legfőbb fel- adata, a természetbölcseletnek a világ kezdetére alkal- mazott magyarázatával szemben fő-fő jellemzője s ezért legnagyobb gyengesége is.*

A theologia tudományos karaktere jelen állása s jövő fejlődése szempontjából, még inkább azonban vallá- sos hitünk megingathatatlan bizonyossága és igazsága érdekében felette örvendetes jelenség, hogy e magyará-

zatos irány a kutatás egyetemességében ma nagyon kevés súllyal és jelentőséggel bír s nem annyira az elmélet emberci, mint inkább az ige gyakorlati hirdetői és némely kegyeskedő körök hívei vallják kedvelt magyarázati módjuknak. Az igazán tudós theologusok — sem a leg-túlzóbb orthodoxok, sem a kevésbbé orthodoxok, még kevésbbé természetesen a liberális theologusok körében nincs egyetlen egy szószerinti követője sem. És nem is lehet, legalább protestáns részen nem. Amely percben nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy a biblia némely elbeszélő részei ellenkeznek az obiectiv, komoly világi tudományos kutatás eredményeivel, a hit értékének és jogainak veszélyeztetése nélkül egyetlen egy, a tudományos theologiai névre igényt tartó magyarázati mód sem vállalkozhatik arra, hogy tényekkel szemben ott keresse a hit igazságát, ahol a csatavesztés előre is bizonyos. S ha mégis lélektani indokok által hajtva megteszi s a hit határmegyéjét oly területen vonja meg, amely már idegen tulajdon, világos, hogy minden szorgalma, buzgósága és széleskörű tudományos megalapozottsága dacára sem tarthat igényt arra, hogy az értékes bibliamagyarázati modusok közé soroztassék. Igazság csak egy van — a számtalan részszerű megjelenés dacára is a világrendben s ahol tudományos ismereteink letagadhatatlanul kezünkbe adják a magyarázatnak egy valószínűbb, hihetőbb formáját, mint pl. a világ őskézdetei tényénél, ott nem állhat ellent a szellem megismerésének a hit csak azért, hogy az igazságot a maga számára reclamálja, annál kevésbbé, mert a saját lényege, tartalmi értéke a tudomány új megállapításai által is érintetlen marad.¹

Van azonban e magyarázatos módban egy igen jó *oldal*, melyet az irányzat szellemi hagyatékosai: a precíz tudományos módszerrel dolgozó, de azért a hagyományokhoz mindenütt és mindenkor a megcáfoltatás bizonyosságáig ragaszkodó orthodoxus theologusok érvényesítenek is kutatásaikban, és ez az, hogy a bibliának nincs egyetlen-

¹ A bibliai őstörténetek ily szellemű magyarázatának találó kritikájára v. ö. Eröss Lajos: Apologetika. Debrecen, 1905. 119. köv. és 209. köv. lap.

egy része sem, melyből valamelyes építő, vallásos igazság kellő magyarázattal ki ne volna hozható, csak meg kell találni a rejtély megoldásának a nyitját s épen ezért holmi tetszetős felvilágosultság kedvéért, vagy a hit teherbírása céltalan és felesleges erőpróbája érdekében semmi, még oly jelentéktelennek látszó epizódot sem szabad feladni kényszerítő bizonyosság nélkül a biblia történeti anyagából, felséges gondolatvilágából, vallás-erkölcsi eszményei gazdagságából. És valóban igen helyesen is, mert a szellemvilág egyetemében a vallás biblián nyugvó igazságának is méltóképen el kell helyeztődnie s ez igazság megértésére nemcsak minden apró bibliai elbeszélésrészlet jelentőséggel bírhat, hanem, mint majd látni fogjuk, még a biblián kívüli anyag felvilágosító szerepe is elsőrangú fontosságúnak ítéltetik.

Az előbbi irányzat kritikátlan tudóskodásával szemben az ótestamentomi bibliamagyarázat s ennek keretén belül természetesen a bibliai őstörténetek magyarázása terén is a legszigorúbb kritikai mérlegelést és elemzést érvényesíti a *Wellhauseni iskola irodalomkritikai felfogása*.¹ E több, mint két évszázados magyarázati irány a Wellhausen által rajta eszközölt utolsó átalakításban bizonyos, az irányzat első kezdetleges felbukkanása óta a kutatás homlokterében álló irodalomkritikai jelenségek szerint igazodik, melyeket az iratok minden irányú értékelésének és megítélésének normájává egészít ki aztán az a vallástörténeti fejlődés kép, melyet egyfelől az előbbi irodalomkritikai adatoknak az ótestamentom egész tartalmán keresztül való forráselemző keresztülvitele és a semi népek régi primitív vallásos életéről szóló elszórt alkalmi tudósítások egységesítő eredményeképpen, másfelől azonban a fejlődés gondolatának a vallásos élet határain belüli érvényesítésével épen amazok correctioja- és kiegészítése-képpen alakított ki és használ fel az iskola. A Wellhauseni irányzat tehát *formalisztikus*, mikor elsősorban irodalom-

¹ Ez iskola vallástörténeti fontosságának bővebb jellemzését igyekeztem adni a *Protestáns Szemlében* 1914-ben megjelent Tájékoztató a legújabb ótestamentomi theologia körében c. f. (különlenyomat) 2-4. köv. lapjain.

kritikai sajátosságok és adatok alapján forráselemző munkát végez s az ótestamentum összes iratait az irodalomkritika mérőjével méri, *schematikus és scholastikus*, mikor a már jellemzett módon megállapított vallástörténeti fejlődésképhez szabja az iratok vallásos gondolatait s aszerint ítéli meg azokat, de *tudományos és igazi kritikai szellemet lehelő* akkor, mikor a hagyomány állításaival mit sem törődve, az *inspiratio* masszív betű szerinti formáját elhagyva, a vallásos fejlődés érdekeivel számolva, a hit legyőzhetetlenségét a tartalom szigorú körülírásával s a határok pontos megvonásával munkálva és a hit lényegéhez nem tartozó indifferens dolgokban a világi tudományok felvilágosító jogait nemcsak készséggel elismerve, de mindannyiszor okos előrelátással épen felhasználva, a kutatás természete és adatai által megszabott egyenes úton igyekszik előre — célhoz jutni.

E magyarázati mód tehát a saját maga által a kritikai elv leghabzóabb érvényesítésével megvont korlátokon belül rendszeresen és a hagyomány adataitól teljesen függetlenül jár el s az ótestamentum összes iratait felosztja ama vallásfejlődési korszakok között, amelyekkel a nomád vallásosság, a nemzeti vallásforma, az abszolút vallás-erkölcsi profétai monothéismus és a papi kizárólagos szellemen kialakult törvény vallás fejlődési fokozatait szokta jelölni és megkülönböztetni. Itt nem térhetünk ki az egész ótestamentumot felölelő beható forráselemzése részleteinek az ismertetésére, sem a rendszer előnyeinek és fogyatékségeinek kimerítő kritikai méltatására, csak annyit közlünk eredményeiből, amennyi *épen a bibliai őstörténetek fejezeteire vonatkozik* s erre nézve nyilvánítunk néhány a lényegét érintő kritikai megjegyzést.

A Wellhauseni iskola felfogása szerint a bibliai őstörténeteket magában foglaló Genesis I—VIII. fejezetei két szerzőnek az irodalmi alkotása, és pedig: a *Gen. 2_{4b}*)—4₂₆, 5₂₉, 6_{1—8}, 7_{1, 2, 3^b}), 4—5, 7, 10, 12, 16^b), 17^b), 22, 23, 8_{2b}), 3^a) 6—12, 13^b), 20—22. vers a Jahvista íróé, kit az ótestamentum sok más részére kiterjedő nagy történeti művében az Istennek Jahve szóval való jelöléséért neveznek Jahvistának, és

a Gen. 1_{1—2a}), 5_{1—21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30—32}, 6_{9—22, 7_{6, 11, 13—16a}), 17_a), 18_{—21, 23b}), 24, 8_{1, 2a}), 3_b)—5, 13_a), 14—19. vers pedig a papi íróé, ki a Jahvista művét a babyloni fogságban és azután nemcsak megbővítette, hanem úgy ezt, mint a Hexateuchusban még megállapítható 2-ik ősrégi alkotórészt : az Elohista munkáját (Elohistanak nevezve az Isten elohim nevének túlnyomó használatáért) szigorú papi szellemben átrevideálta, a nagyobb hitelesség kedvéért a világ teremtéséig visszanyúló történeti kerettel látta el és a maga művével a Hexateuchusban előttünk álló egységes alkotássá egyesítette. E két alkotórész keletkezési ideje : az őstörténetek jáhvista részéé Kr. e. 850—625 közöttre, a papi részleté pedig Kr. e. 444 előttre helyezhető az iskola ma csaknem egyező megállapítása szerint.¹}

Az alkotórészek ilyen elhatárolásából és idői fixirzásából következik tehát, hogy azok semmi esetre sem a Mózes kezenyomának a bélyegei, nem is az ősidő méhében a világelőállítás örök rejtélyéről az élő Isten szája által gyarló földi embernek dictált autentikus történeti tudósítások, hanem régebbi elbeszélő anyagból a választott nép kiváló vallásos személyiségei által az Izrael Istene : a Jahve-elohim tökéletessége : hatalmi és erkölcsi jósága felülmúlhatatlanságának a szemléltetésére a monotheismus szellemében átdolgozott *koszikus elbeszélések*, amelyek sok pogány vonást is tartalmaznak s ha egykor az írók s velük együtt az egész nép vallásos hitének is a miként kérdésében is legszentebb tárgyai valának, a mai kritika tisztító tüzeiben a bennük foglalt örök igaz vallásos gondolat dacára sem igényelhetik maguknak azt az előjogot, hogy a keresztyén hitmeggyőződés számára is feltétlenül kötelező erővel nyujtsák a világ őskézdeté mikéntje nagy problémájának egyedül elfogadható megoldását.

A Wellhauseni uralkodó kritika tehát az elvi szabadság legmesszebbmenő exegetikai érvényesítésével nemcsak óriási horderejű eredményeket ért el az ótestamen-

¹ V. ö. C. H. Cornill : Einleitung in die kanonischen Bücher des alten Testaments. 7. Auflage. Tübingen. 1913. 52. l. és 58. köv. lap.

lőni forráselemzés terén s formai szempontból nemcsak utólérhetetlen precizitással és csodálatba ejtő genialitással elvégezte az irodalomkritika mezején azt, ami egyáltalában elvégezhető volt, hanem céltudatos biztossággal *elhatárolta a hit tartalmát, uralmi területét* is, újjáalakította a józan ész és a források anyagából előkeresett adatok segítségével a kijelentés fogalmát is és nemhogy megrendítette volna a hit uralmát, elhomályosította volna fényét, vitássá tette volna diadalát, de sőt a legmélyebb tudomány vizsgálódó sugarai napfényében még tündöklőbbé, jogosult kételyek legyőzésében még győztesebbé s határainak soha semmi által többé át nem léphető megvonásában még egyedülvalóbb úrrá, királlyá avatta, mint eddig volt, a világ összes talányai, rejtélyei fölött. A bibliai őstörténetek összefoglaló egyetemességében e nagy nyereséget úgy precizizozta, hogy a *világ őskézdetének a mikéntje kérdését kivette a hit lényege*, tartalma *köréből* s abban csak a mindenható örök Isten: az ótestamentom hatalmas ura s a keresztyénség szerető Istenatyja általi *egyedüli szükségyszerű teremtés és világkormányzás gondolatát* és semmi tudomány által meg nem rendíthető *igazságát* hagyván, e csodálatos, nagy, de az emberi lelket mindig idvezíteni tudó titok hogyan és mikor kérdésének a vizsgálatát az exact tudományok hatáskörébe utalta, tudván, hogy bármit is okoskodjék ki e tekintetben az örök rejtély sejtelmes világával harcba szálló emberi ész, mindabban Isten dicsősége, nagysága, kegyelme és szeretete fog örökkön-örökké tündökölni.

Hit és tudomány tehát a Wellhauseni iskola józan kritikai felfogásában békességre, frigyre léptek egymással, — de a szorongó és hitféltő szívben még mindig ott élt a gyanú, hátha a hitnek ilyen látszólagos lefokozása, uralmi területének ilyen összébb szorítása csupán csak emberi önkényeskedés merész és ingatag játéka s a józan ész hatalmi túlkapása egy olyan mezőre, amelyen keresni-
valója nincs. A Wellhauseni formai kritika e gyanú eloszlatását nem tudta elvégezni azért, mert eredményeit szinte kizárólagos mértékben csak az ótestamentom adataira építette, az ótestamentomon kívül levő argu-

mentumokat nem vette figyelembe s így pl. az őstörténetek autenticitására és hitelreméltóságára vonatkozó állításai igazolásául *elmulasztotta a biblián kívül eső parallel anyagot* a bibliai elbeszélések *ősbefolyási alapjául*, tényleg a még mindig aggódó lelkűek eleibe *odaállítani*.

E nagy hiány pótlását, az iskola túltengő formalismusának a tartalmi magyarázat szempontjával való kibővítését, illetőleg egyensúlyozását, a biblián kívüli vallástörténeti és általános művelődéstörténeti anyagnak a bibliai exegesis céljaira való felhasználását s a bibliai őstörténetek eredetisége s ezzel együtt autentikus történeti tudósítás jellege és általános vallástörténeti és speciális keresztyéni vallásos becse kérdésének a végleges tisztázását a harmadik, ú. n. *összehasonlító vallástörténeti exegetikai irány* vállalta magára.¹

Ez irányzat az ókori kelet rendkívül gazdag kincsei feltalálásának és vallásos kiaknázásának az eredménye s tudományos elvvé, irányzattá való kialakulásában alig két és fél évtized műve. Ma a vallások életére általában is s az ótestamentomi és keresztyén vallás fejlődéstörténeti életére nézve különösen is a szellemi megértésnek és mélyreható magyarázatnak olyan eszköze, mely nélkül napjaink theologiai kutatásának sem hatalmas neki-lendülése, sem kiváló fontosságú eredményei, sem egyre szélesebb körökre kiterjedő érdekeltsége, sem pedig minden részében való szinte hihetetlen megtermékenyülése nem volna érthető. Ma jelszóvá lett a vallástörténet s tényleg a theologiai tudományok immár szinte 3000 esztendőös fejlődés történetében nincs fontosabb és eredményeiben messze kihatóbb mozzanat, mint e tudomány-szagnak mai, nem dilettánsok, hanem komoly tudósok által kialakított formájában való bekapcsolódása a theologia complexumába és nincs a vallásos életfejlődés természetére és jelenségeire nézve teljesebb és sikeresebb megértő eszköz, mint az e tudomány-szak anyagából kinőtt s a fejlődés egész menetére s ebben a zsidó- és

¹ A vallástörténeti kutatások legújabb jellemzésére I. Szelényi Ödön tanulmányát a Debreceni Lelkészi Tár 1917. évf. május, júliusi füz. lapjain.

keresztyén vallás képzeteinek és egész folyásának alakulására is alkalmazott összehasonlító vallástörténeti magyarázatos irány. Itt nem bocsátkozhatunk ez irányzat lényegének, kriteriumainak és elterjedtsége kérdésének a vizsgálatába,¹ annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk róla, hogy *módszerében* megtámadhatatlanul *tudományos* és a legbiztosabb alapon: a *nyelvészet és általános művelődéstörténet* eredményein épül fel, *kriteriumai* között mindig ott szerepel a *genetikus*, vagy *analogia* szerinti összefüggés lehetősége és átalakító, *megtermékenyítő hatása* ma érezhető a bibliamagyarázat eddig legezárkózottabb irányzatain is. És annak a hangsúlyozását sem szabad elmulasztanunk, hogy bár az összehasonlító vallástörténeti módszer tudományos kialakulását főképp az ókori keleti emlékek összehasonlításra váró gazdag anyaga eredményezte, körét illetőleg irányzatunk ma mégsem elégedhetik meg e legfontosabb fejezet vallástörténeti adataival, hanem felöleli a vallások fejlődésének egész mezejét, visszamegy a legprimitívebb népek legkezdetlegesebb vallásos képzeteinek a vizsgálatára is s az ősidők homályától kezdve el egészen napjaink vallásos életéig mindent tanulmányozása körébe von, hogy az összes vallásos életmozzanatok tanúságából állapítsa meg a vallástörténeti fejlődés igazi képét, az istenismeretnek, félelemnek és tiszteletnek s az ezek által szabályozott emberi erkölcsi életnek az előhaladási fokát, tökéletesedési mértékét. Ámde a vallástörténeti fejlődés egész folyamatából a leggyümölcsözőbb haszonnal s a legnagyobb horderejű megállapítások eredményével mégis az ókori kelet anyagát használja fel az összehasonlítás céljaira s ebből állítja össze azt a csodálatos világot, amelyből mint történeti és szellemi háttérből a biblia vallásos tartalma is kiemelkedik. Az átvezető csatornák ezreire tud ma rámutatni, melyek az ókori kelet vallásos életéből a biblia képzetvilágába átvezetnek s ezek közül egyik legérdekesebb és legtanulságosabb épen az, amelyen

¹ Ily irányú jellemzését megkísérlem adni a Református Egyházi Könyvtárban megjelenendő: Az ókori keleti népek művelődéstörténete stb. c. m. II. kötetében.

a megértés a bibliai őstörténetek anyagába, világképébe, titkok tárházába tud behatolni.

A legnagyobb világszenzáció erejével hatott, amikor G. Smith 1872 december 3-án a londoni Society of Biblical Archaeology ülésén bejelentette, hogy egy, az Assurbanipal király könyvtárából származó nagy epos 11-ik tábláján felfedezte a bibliai vízözöntörténet eredeti alapját, majd amikor három évvel később, 1875 márc. 4-én egy a londoni Daily Telegraph-hoz intézett levelében és röviddel azután a Society of Biblical Archaeology ülésén hírt adott egy másik szövegről, amely a bibliai világteremtés babyloni ősalapját, a Marduk babyloni isten általi világteremtést tartalmazta. E bejelentések nyomán a tudományos érdeklődés a legnagyobb erővel vetette rá magát az Assurbanipal király könyvtárának a British Múzeum raktárába került ékiratos anyaga tanulmányozására s tényleg sikerült is a babyloni és assyr kosmogoniát összes főbb részleteiben eredeti emlékek, illetőleg a Berosus töredékei alapján egybeállítani, tisztázni. Majd a székfoglaló értekezés részletes, irodalmi felsorolásában rámutatunk a babyloni kosmogonia alkotó anyagának egész terjedelmére és arra a szellemi erőfeszítésre, melynek eredménye ez anyag ismerete lőn, itt csak annyit emeljünk ki, hogy míg a kosmogonia részleteit tartalmazó összes eddig ismert ékiratos táblatöredékek mind az Assurbanipal assyr király könyvtárából kerültek elő (Kr. e. 668—26) s így, bár első fogalmazásuk szerint kétségtelenül ősrégi, de leírásuk szerint igen késői anyagot tartalmaztak, addig az amerikai pennsylvaniai egyetem nippuri ásatásaiból 1912-ben sikerült néhány ilyen ősrészletet tartalmazó ékiratos sumir táblát is találni, amelyek a Kr. e. 3-ik évezred köréből az A. Poebel¹ és S. Langdon² feldolgozásában a tudományos összehason-

¹ V. ö. Publications of the University of Pennsylvania. (Babylonian Section.) Philadelphia. 1914. vol. IV. No. 1. Benne az 1—70. l. A new creation and deluge text, átírva, lefordítva és magyarázó jegyzetekkel ellátva.

² 1. Publications of the University of Pennsylvania (Bab. Section). Philadelphia. 1915. vol. X. No. 1. Sumerian epic of paradise, the flood and the fall of man c. alatt átírásban, fordításban, nyelvi

lítás és ellenőrzés számára ma könnyen hozzáférhetőek s megdönthetetlenül bizonyítják nemcsak azt, hogy a világ őskézetére vonatkozó *elbeszélő anyag Babylonban* föltétlenül jóval *régebbi keletű* s épen ezért *eredetibb*, mint a bibliai tudósítások megfelelő része, még az esetben is, ha minden kritikai mérlegelés figyelmen kívül hagyásával a Genesis első 8 fejezetét a Kr. e. 1900 körül élt Mózesnek tulajdonítjuk, hanem azt is, hogy, első eredeti fogalmazásukban nem, mint a közfelfogás eddig vallotta, a semi babyloni speculatio eredményei, hanem egy a babyloni semita lakosságot kulturában, historiai életidőben megelőző nem semita népfaj, a legnagyobb valószínűség szerint középázsiai ural-altai származású *sumir nép*¹ *szellemi meditatiojának a gyümölcsei*. Itt meg kell elégednünk e tény egyszerű hangsúlyozásával s fontossága erőteljes kiemelésével, a részletes bizonyítékok felsorolását más helyre hagyván.²

Az előkerült *ősrégi sumir változatokban* előttünk áll a világ őskézetére vonatkozó elbeszélő anyagnak sok

és tartalmi magyarázatokkal s hátul az emlékek autographikus és photographikus másával. A. Ungnad a ZDMG. 1917 évf. 71 Bd. 252 köv. l. a Langdon féle szövegek őstörténeti jellegét vitatja ugyan s Langdonnak a megfejtésben többrendbeli pontatlanságot vet szemére, de kritikája a mi összehasonlításaink alapjául szolgáló kétségtelen hitelességű és jelentőségű szövegrészeket nem érinti.

¹ I. Idevonatkozólag az én A sumir kérdés mai állása és problémái. Kolozsvár. 1914. c. értekezésemet, főképen 56. köv. lap, újabban az én Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a bibliára. (Ref. Egyházi könyvtár XII. kötet, Pápa. 1915. I. k. 263. köv. lap és *Fr. Hommel*: *Zweihundert sumero — türkische Wortvergleichen, als Grundlage zu einem neuen Kapitel der Sprachwissenschaft*. München. 1915. c. művét.

² A sumiroknak a semibabyloniaiakhoz való viszonya, tekintettel a két nép igen korai történeti megjelenésére, együttélésére és sokszoros érintkezésére a régi Babylon területén, igen eltérő állásfoglalásokra és véleménynyilvánításokra adott alkalmat. *Halévy* francia zsidó származású orientalista pl. a sumir nép és nyelv létezését komoly tudományos argumentumok alapján egyenesen megtagadta s írásukat és nyelvüket a babyloni semita papok művének minősítette. Ma e nézet idejét múlta s a sumirok létezése minden komoly tényező részéről elismert tény ugyan, de kulturájuk alapvető fontossága a semi kulturával szemben még mindig talál itt-ott némi kételkedő fejrázásra, holott sem formai, sem tartalmi tekintetben igazi értéke ma le nem tagadható. A babyloni mithologia kifejlesztésében való részesezésükre v. ö. az én Az ókori keleti népek művelődéstörténete stb. I. k. 339—340. lap.

olyan *eredeti* tűzsgyökeres *vonása*, melyet eddig a késői változatokból nem ismertünk s amelyek most már a kérdéses babyloni mythikus anyagot *egy kerek egészé* formálják s a bibliai tudósításokkal való összehasonlítás céljára a legtanulságosabb alappá, parallellé, durva, de hű mintává, befolyásolási anyaggá teszik.

A babyloni őskosmogonikus anyagnak a biblia parallel elbeszélő anyagával való fokozatos s újabb részletek előkerülésével egyre tökéletesbülő összehasonlítása ugyanis a legkisebb kétséget sem hagyja fenn arra nézve, hogy e ponton *a biblia befolyásolva van* a babyloni megfelelő képzetkör anyaga által. A bibliai őstörténetek képzet-és kifejezésvilágának a függése a megfelelő babylonitól tehát az összehasonlítás első, ma már egyetlen egy komoly theologus által sem tagadható eredménye. Csak az a kérdés, hogy az összefüggés *mely pontokat érint* s a héber monotheismus kívánta szigorú papi átdolgozás mellett *mily terjedelemben* állapítható meg. Gunkel-nek 1895-ben megjelent Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit c. korszakalkotó munkája közismertté létele s más összefoglaló és részletkutatások¹ tisztázó hatása óta ma tudjuk, hogy *a biblia őstörténeti részében* a biblián kívüli *ókori keleti kosmogonikus anyag*, kezdve a babyloni résztől — el a föníciai idevonatkozó anyagig minden lényegesebb mozzanatában benne van s elszellemesített, a monotheismus követelményeinek megfelelően átdolgozott formában ugyan, de *egész terjedelmében föltalálható*. Az idegen hatá-

¹ E kutatások közül felemlítendők még A. Loisy: Les mythes babyloniens et les premiers chapitres de la Genèse. Paris. 1901.; Mr. Jastrow: Die Religion Babylonien und Assyrien. Giessen. 1902. köv.; az E. Schrader-féle Die Keilinschriften und das Alte Testament. H. Winckler és H. Zimmern által átdolgozott 3. Auflage-ja. Berlin. 1903. és főképen A. Jeremias: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients. Leipzig. 1904.; 2. Aufl. 1906. c. műve, mely 3-ik kiadását is megírta már és 1915-ben Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, Leipzig. cím alatt az előző kiadásoknak az ókori keleti világrépre vonatkozó részét jelentette meg egy vaskos separált kötet formájában, 1916-ban pedig következett 712 oldalra megduzzadva maga a zöm. E mű valóságos tárháza az összehasonlító vallástörténeti kutatás ama legfontosabb fejezetének, mely a bibliát az ókori kelet vallásos életével veti egybe. Nemkülönben megemlítem itt az én Az ókori keleti népek művelődéstörténete c. m. II. (még sajtó alatt levő) kötetét is, mely az I. fejezetben szintén tisztázólag igyekszik megtárgyalni a kérdést.

sok jelenlétének a keresése szükségessé tette ugyanis a Genesis I—VIII. fejezetében foglalt őstörténeti anyagon kívül a biblia egész tartalmának a világ őскеzdetére vonatkozás szempontjából való átkutatását s ez áttanulmányozás eredménye lőn, hogy a bibliai őstörténetek fogalma kiszélesedett, a Zsoltárok, Példabeszédek könyve, a prófétai iratok, a Jób könyve s az Apokalypsis némely részei¹ új anyagával meggyarapodott s így kikerekedve tartalmazza mindazon vonásokat, amelyekkel a babyloni kosmogonia rendelkezik.

E főbb vonások egyezését szükséges itt a legújabb anyag bevonásával is kimutatnunk, mert a séma és a részletek azonossága együtt bizonyíthatja a két oldali összefüggést. A teremtés történeténél ily vonások: a babyloni teremtési mythos²: az Enuma elis epos szerint a világteremtés

¹ E részek őstörténeti vonatkozású anyagát először felismerte *Gunkel*: Schöpfung und Chaos. Göttingen. 1895 c. művében, mely épen e kérdés megvilágosításának van szentelve; áttekinthetően összefoglalja az én Vallásos világnézet és történeti kutatás. Kolozsvár. 1911. c. m. a 95—98. l., az eschatologia szempontjából dolgozza fel Az ókori keleti népek művelődéstörténete II. kötet, I. fejezete, az ókori keleti és bibliai összehasonlító vallástörténeti kutatás kiszélesedett keretébe állítja be *A. Jeremias*: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients. 3. Auflage. Leipzig. 1916. 59—60. l.

² A babyloni teremtési szövegek a British Múzeumban föltalálható kékletükben közölve vannak a Cuneiform Texts from Babylonian Tablets. Part. XIII. London. 1901. c. szövegkiadványban a *L. W. King* autografálásában. Számos kiegészítő toldalékot e főkiadványhoz ugyancsak *L. W. King* tett közzé az egy évvel később (1902.) megjelent The seven Tablets of Creation. London. I—II. Vol., ahol a teljes formájára kiegészíteni szándékolt híres Enuma elis epos egészét is átírta, lefordította és magyarázó jegyzetekkel látta el. Az újabb sumir teremtési szövegek publikálására már idéztük *Poebel* és *Langdon* műveit. A teremtési mythikus anyag további feldolgozásai, amelyek külön megemlítést is igényelnek: *H. Zimmern* a *H. Gunkel*-féle Schöpfung und Chaos c. mű 401. köv. l., *Frd. Delitzsch*: Das babylonische Welterschöpfungsepos c. alatt az Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Bd. XVII. Leipzig. 1896-ban; *P. Jensen* az Eb. Schrader szerkesztette Keilinschriftliche Bibliothek. Berlin. Bd. VI. 1-ben, mely főképp részletes nyelvi commentárjáért kiváló becsú; *P. Dhorme*: Choix de textes religieux assyro-babyloniens. Paris. 1907. és *H. Winckler*: Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament. Leipzig. 3. Auflage. 1909. 102. köv. l., átírást és fordítást egyaránt nyújtanak minde művek. Csak fordítást ad a *H. Gressmann* szerkesztette Altorientalische Texte und Bilder. Tübingen. 1909. c. m. I. kötete az 5 köv. lapokon. A teremtési szövegek legterjedelmesebb tárgyi és összehasonlító vonatkozású ismeretét *Jeremias*: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients 3. Aufl. adja a 6. köv. l. a 49. lapig. Fő tartalmi vázlatukat helyenkénti szözerinti fordítással magyar nyelven közli az én Vallásos Világnézet és Történeti Kutatás. Kolozsvár. 1911. c. m. 80. köv. l.

7 nap műve s ennek megfelelően az egész teremtési elbeszélés astronomiai okokból 7 táblára is van feljegyezve. Eposunk szerint a világteremtő neve *Marduk*, de a Poebel-féle sumir teremtési mythus szerint *An*, *Enlil*, *Enki* és *Nintud*, vagy *Ninharsag*, a föld istennője végzik a világegyetem s benne az ember teremtését; a chaos, melyből lesz a világmindenség, a babyloni mythus szerint *Tiamat* és a vele való küzdelem eredményéből áll elő a teremtett világ. A *teremtés sorrendje* s a *világegyetem beosztása* 3 tagozatra teljesen azonosak a bibliában és Babylonban. A Genesis 1—2₄b) teremtési történetében az utóbbi elhelyezésen kívül föltalálható még a teremtésnek szintén *7 napra való elosztása*, a chaos nevéképen a *Tehom* elnevezés, mely a babyloni Tiamatnak megfelelően szintén tulajdonnév, nőnemű szó, a feneketlen mélységet jelöli, akárcsak amaz a tengert és a Tiamat-Tehom-mal vívott egykori istenharc elkopott maradványaként a föld *tohu vabohu* kettős elnevezése, kivált pedig a már említett ótestamentomi költői helyeknek mindig a teremtéssel kapcsolatos *istenküzdelmei*, melyekben az Úr *Behemot*-tal, *Leviathannal*, a *kígyóval* és a *tenger vizével* küzdöklik s arat felettük diadalt, vagy az *Apokalypsis* végítéletkori *küzdelmei* az Úr és a *sárkány* párviadala formájában, melynek eredménye új ég és új föld teremtése lészen. A teremtés kizárólagos eszközlője az ótestamentomban természetesen egyedül *Jahve*, azonban, mint a későbbi papi író által többé nem értett régi idegen anyag utócsendülése hangzik a Genesis IV. fej. 2. v.-nek következő mondása: אֵת יְהוָה

וַהֲאָמַר קִנִּיתִי אִישׁ = és monda Éva: teremtettem férfiút

Jahvéval. Ennél a versnél ugyanis a ma szokásos fordítás állandóan a legnagyobb zavarban van, pl. a mi revideáltunk így fordítja: „*Nyertem férfiút az Úrtól*“. Csakhogy e fordítás bár traditionális, de egészen bizonyosan helytelen. A *kanáh* igető ugyanis első jelentésben *teremteni*, alkotni és csak második levezetett értelme: *szerezni*. Az *et* a Jahve neve előtt pedig sohase jelenthet önmagában tól, től-t, hanem csak val, vel-t. Ezért jegyzi meg a *Gesenius-Buhl*-féle H. u. A. H. W. über das Alte Testa-

ment. 16. Auflage. Leipzig. 1915. kiadása is a helyre vonatkozóan, hogy nem világos. Legújabbban azonban mintha *A. Poebelnek* a Publications of the Babylonian Section of the university of Pennsylvania. Vol. IV. No. 1. Philadelphia. 1914. c. kiadványban közölt egyik szövegében megfelelő párhuzamosítási anyag kínálkoznék e homályos hely megvilágosítására, az t. i., amelyik Nintud istenanyának (más néven Aruru, vagy Mami) az ember teremtésében való részvételéről szólana és egy későbbi babyloni szövegben kissé átmódosítva szószerint így hangzik: „Aruru teremté az ember magvát vele (t. i. Marduk-kal) együtt“¹. A Genesisbeli helynek a szószerinti értelme teljesen egyezik az Aruru idézettel, így tehát igen közel fekvő a föltevés, hogy Éva, eredeti nevén: 𐤍𐤏𐤃 a régi

földanya istennő képzetének egy a Genesis író által többé meg nem értett, teljesen lekoptatott maradványa volna, amit valószínűvé tesz az a körülmény is, hogy Hawwah egy régi föníciai feliraton istennőnek neveztetik, az arami nyelvben a hawwe név kígyót jelent s a teremtés történetében is a kígyóval való összeköttetése, akárcsak a babyloni mythológiában a Nintud kultuszának lényegileg kígyó-kultusz volta — mind mythikus rezonanciáknak látszanak s a két hely közötti genetikus kapcsolatra utalnak². A világ s benne az ember teremtésének a törté-

¹ Az idézett Poebel-féle teremtési szöveg az I. oszlop 13—14. sorában t. i. arról szól, hogy An, Enlil, Enki és Ninharsagga (aki tudvalevőleg senki más, mint a földanya) együtt teremtették a fekete-fejűeket (l. 13. l.). Hogy pedig a földanya teremtői szerepe nem volt valami másodlagos szerep, az világosan látszik a *Langdon*-féle paradicsomi sumir szöveg Obvers II. 44—46. sorai e megjegyzéséből: „Nintud, az ország anyja (Ninkurra ?) teremtette az embereket“. E főszerepet variálják most már a későbbi babylon-assyr szövegek olyanformán, hogy a tulajdonképeni teremtést a pantheon mindenkori fő istenalakjára, Enki-re, Enlil-re, Mardukra stb. ruházzák rá, de a legtöbb helyen megmarad jelentős segédkezés formájában Nintudnak (illetőleg babyloni nevén Mami-nak, vagy Aruru-nak) is a közreműködő teremtői tevékenysége, így kiváltképen a *Cun. Texts* Vol. XIII. 35—38. pl. leközölt teremtési szöveg 21. . . . sorában is, mely eredeti babyloni nyelven így hang-

zik ³(ilu) Aruru ziir ameluti ittisü ibtanu

V. ö. Winckler: *Keilinschriftliches Textbuch zum Alten Testament*. 91. köv. lap.

² V. ö. ez okoskodásra és megállapításra már *Langdon* PBSUP, Vol. X. No. 1. 36. lap.

neténél tehát vitathatatlan tudományos igazság a bibliai elbeszélésnek a megfelelő babylonitól való függése.

De a *paradicsom és a bűnbeesés* rajzánál is ugyanezt constatálhatjuk: Egészen a legújabb időkig ugyan a paradicsomi esetnek olyan összefüggő rajza, mint a Genesis 3-ik fejezetében, nem volt ismeretes, bár a kertnek עֶדֶן szóval való jelölése, amely szó legelfogadhatóbb módon és alapon a sumir *e-din* = az élet háza (esetleg *a*-val vize)¹ jelentésű szóösszetételből vezethető le, — és az ismeretes négy folyóval való körülhatárolása világosan Babylon felé mutattak, — 1912-ben azonban a nippuri ásatások eredményeiből előkerült egy ősrégi sumir szöveg, melyet *Langdon* Sumerian epic of paradise, the flood and the fall of man címen a P. B. S. U. P. 1915. évfolyamában (Vol. X. No. 1.) közzé is tett. *E szöveg* a bibliai paradicsomi esettel való rokon képzetkörénél fogva megkívánja, hogy *gondolatmenetét* röviden *megismertessük*: A történet színhelye Dilmun, ez a perzsa öböl mellett fekvő sziget, mely az emberiség boldog élete, büntelensége, betegség és baj nélkülisége s a természet békéje földi helyeül rajzoltatik. Enki, a vízisten és felesége: Ninella, vagy Damkina uralkodnak itt a megelégedett emberiség fölött. Enki azonban hogy-hogy nem, valamiért megharagudott az emberi nemre s elhatározta, hogy vízözönnel elpusztítja. Tervét közölte Nintuddal, a földi anyaistennővel is, s Nintud örömmel járult hozzá, sőt épen segítette a terv keresztülvitelében. Ám mégis megmenteni óhajtván a királyt s vele együtt néhány kegyest az özönvízből, magához hívta a folyó partjára s hajóra rakatta őket. 9 hónapig tartott az özönvíz s ez idő alatt elpusztult minden. Az özönvíz után Nintud beszélgetésbe elegyedik a megmenekült hőssel, kinek neve Tag-tug s kertesszé teszi őt és kiengeszteli a haragvó Enkivel. Enki kibékül vele, templomába idézi s feltárja előtte titkait. Egy eltört rész után a szöveg utasítást tartalmaz Tag-tug számára, hogy mely fák gyümölcseiből ehetik. Csak a cassia (sumirul amharu,

¹ A kifejezés sumir eredetére l. legújabban *S. Landersdorfer*: Sumerisches Sprachgut im Alten Testament. = Beiträge zur Wiss. v. A. T. H. 21. Leipzig. 1916. 51. lap.

semi babyloni nyelven kasu) gyümölcsének az élvezetét tiltották meg neki az istenek, de Tag-tug evett belőle s ezért Nintud megverte őt testi gyengeséggel : „ne lásson többé jó egészséget, míg él“. (Revers. II. 38. sor.) Ez elbeszélésben *több nagyfotosságú vonás* van, melyeknek *kiemelése* a bibliai paradicsomtörténettel kapcsolatban felette kívánatos. Az *első* a paradicsom helyének *Dilmun* szigetén való megállapítása s a hely fekvésének precíz körülírása. Dilmun a legkorábbi időtől fogva úgy szerepelt, mint vízisten, Ea kultuszának a székhelye s ily jellegében gyakran összeköttetett az Ea kultusz egy másik főcentrumával : a Perzsa-öböl közelében fekvő Eridu-val. Érthető tehát, ha kultikus fontosságánál fogva a paradicsomi boldogság megfelelő helyének is ítéltetett s a Langdon-féle szöveg Obv. II. 2—6. v. ezt mondja róla : „Dilmun ihatik vizet bőségesen, a keserű vizek pocsolyái, mint az édes vizek pocsolyái folyhatják körül, legyen e hely az a ház, mely összegyűjti Sumer országát“. A hely fekvése a babyloni kosmikus speculatio alapján analog képzelendő el Babylon országának a világegyetem ismert körében való elhelyezkedésével, amelyről egy *R. C. Thompson* által a *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets of the British Museum Vol. XXII. 48. planche-án* az első babyloni dinasztia idejéből (Kr. e. 2500 körülről) közölt ábra eléggé világos szemléltető képet nyújt. Az egész ábra érdekessége abban van, hogy az ismert világképet körülvéteti a keserű folyóval : a perzsa öböllel, melybe távoli országok nagy folyóvizei ömlenek. E folyóvizek, mint a Genesis II. 10—14. v. leírásából tudjuk, a paradicsomból kijövő egységes folyóvíz oszlásai, 4 főág, melyek különböző tartományok mellett folynak el. Közülök a Tigris és Eufrates neve és helyzete nem kétséges, mindkettő tényleg a Perzsa-öbölbe ömlik, vagy ha úgy tetszik, visszafelé nézve, onnan ágazik el. A harmadik folyó a Pison, mely az aranyban gazdag Havilah földjét öleli körül s amelyik nem lehet más, mint a Perzsa-öböl délkeleti folytatását képező arabs tengerbe szakadó Indus-folyó, a Kus földjét öntöző Gichon pedig már a zsidó és keresztyén tradíció szerint is a Nilus, mely szintén

a Perzsa-öböllel összefüggő Veres-tengernek a nagy nyugati kiszélesedését képező Földközi tengerbe szakad bele. A helyzetkép tehát egészen világos s a paradicsom fekvésének ez a legújabb megállapítása és körülhatárolása az, amelyik a bibliai magyarázat összes nehézségeit a legelfogadhatóbban megszünteti¹.

A *másik* vonás, mely a sumir-babyloni paradicsomi történetből a bibliai parallel elbeszéléssel kapcsolatban kiemelendő: Tag-tugnak a földanya általi *eltiltása a cassia fa gyümölcsének élvezetétől*. A sumir szövegből egyáltalában nem tűnik ki, hogy a tilalomnak mi volt a célja: lehet, hogy egyszerű próbáratétel akart lenni az ember fővédője: a földi istenanya részéről. A fa azonban, bár a cassia az ókor egyik legcsodálatosabb gyógyhatású növénye vala, kifejezetten nem jellemeztetik úgy, mintha a gyümölcsével való élés az embernek örökéletet biztosítana, sőt mivel élvezete épen testi gyengeséget, betegséget okoz, közel állónak látszik a feltevés, hogy hatása egyenesen ártalmasnak képzeltetett. Ámde mivel más babyloni szövegekből tudjuk, hogy a megifjító fű képzele ismerős és kedvelt volt, bizonyosra vehetjük, hogy a cassiahoz itt is tapadt ilyen hiedelem s káros hatása, mint ellenkező tény csak azért jelentkezett, mert az ember határozott isteni tilalmat hágott át a fa gyümölcsének megízlelésével. Új és a bibliai elbeszélés megfelelő részeivel való összehasonlítást egyenesen kihívó vonások tehát: *a fa gyümölcsének eltiltása az embertől*, amely a *Gen. 3. fejt. 3. v.-ben* így olvasható: „De annak a fának gyümölcséből, mely a kertnek közepette van, mondá Isten: abból ne egyetek, azt meg se illessétek, hogy meg ne haljatok“. Azután a *megkísértés ténye* s végül *a testi megpróbáltatás*, mely az ember bűnbeesésének a következménye. A bibliában a *Gen. 3. fejt. 4—5. v.-ben* a kísértő kígyó az eltiltott fát *a jó és rossz tudása fájának* nevezi, ami nem igen hozható kapcsolatba a sumir cassia fa egészségadó, életet nyújtó, sőt jelképes túlzásban épen örökéletet biztosító hatásával, de a *3. fejt. 22. v.-ben*

¹ Az anyag kimerítő tárgyalására v. ö. *Jeremias*: Das Alte Testament im Lichte des alten Orients 3. Aufl. 65—87. lap.

említetik még egy fa : *az élet fája*, amelynek gyümölcse megélvezése örökélet ajándéka volna, nyilvánvaló tehát, hogy e fa képzetében áll előttünk a sumir cassia fa őseredeti mythikus képze. A jó és rossz tudásának a fája pedig egy újabb toldalék, melyről ma biztosan megállapítható, hogy az Adapa történetéből van véve.

A kísértést, a bibliai elbeszélésben köztudomás szerint a *kígyó* végzi, még pedig úgy, hogy az asszonyt csábítja el először. Tudjuk azonban, hogy az eredeti sumir szövegben Nintud istenanya a kísértő, kinek viszonya a kígyóhoz kultikus tiszteletében igen élesen jut kifejezésre. Másfelől azt is láttuk, hogy a teremtsi történetben fennmaradt egy vonás Éva—Hawwanak az azonosítását Nintuddal indokoltta tette, kérdés tehát, hogy a kígyónak a kísértés bibliai elbeszélésében való szerepeltetése is nem képzetrokonság, lényegazonosság műve-e s csak az önálló alakítás célzatából, a külön fejlődés bizonyos ideig tartó folyamatából és a monotheismusnak minden polytheistikus színezetű részletet megsemmisítő törekvéséből magyarázható meg a szintén összetartozó Éva és kígyó alakjainak a szétválasztása. A *testi megpróbáltatás* ténye a bibliában is elég részletesen kifejezésre jut, mikor az Úr Ádámot azzal bünteti, hogy testi verejtékezésével egye kenyerét s Évát a terhesség fájdalmaival sújtja, végső fokozásképen pedig mindkettőjüket megakadályozza, hogy az örökélet fájáról egyenek és örökké éljenek. Az összefüggés tehát e pontokon is oly világos, hogy a tudomány egyebet nem tehet, mint a bibliai anyag határozott függőségét állapítja meg a megfelelő babyloni anyagtól. A genetikus kapcsolat kérdését még bizonyosabbá pecsételi a bibliai paradicsomi elbeszélés *további részleteinek* is a *befolyásoltsága* régi babyloni elbeszélő anyagtól. Nevezetesen a Gen. 3. fejj. 5. és 22. verseinek adata *a jó és rossz tudásának a fájáról* s az *Ádám nagy bölcsességének* olyan erőteljes hangsúlyozása, amely csak a babyloni Adapa mythus anyagából érthető meg. E *nevezetes mythusnak a megfelelő részeit* az összehasonlítás kedvéért be kell tehát itt mutatnunk. Mindjárt *az eleje* így hangzik : „Adapa bölcs volt...

Parancsa olyan volt, mint az Anu parancsa... Mindent átfogó bölcsességet kölcsönzött neki Anu, hogy az ország sorsait kijelentse; bölcsességgel felruházta őt, de örök életet nem adott neki. Az időben az eridui bölcs parancsát senki sem szokta áthágni, a legokosabb és a legbölcsőbb volt ő az égi istenek között.¹ A róla szóló történet azt is elbeszéli, hogy miként játszotta el Adapa az örökélet eledeléhez és italához való jogát. Történt ugyanis egyszer, hogy Adapa az eridui szentély részére való halászás közben bosszúból, amiért a déli szél felborította csónakját, eltörte a déli szél szárnyait. Anu felelősségre akarja vonni Adapat, de Ea figyelmezteti a bölcsöt Anu szándékára s ráveszi, hogy Tammuz és Giszida istenek védnöki kíséretében lépjen a haragvó isten elébe. Inti őt egyúttal attól is, hogy Anu kezéből az örökélet eledelével és italával való kecségtetés hamis ürügye alatt elfogadja a halálnak eledelét és italát. A bölcs enged a figyelmeztető isteni szónak, de Anu tényleg az örökélet eledelét és italát kínálja oda Adapának, amit ez a rászedéstől való félelmében visszautasítván, elveszti jogát az örökülethez.

Egyező döntő vonások a babyloni és a bibliai versio között : Adapa és Ádám egyaránt a bölcsesség legnagyobb fokával rendelkeznek : Adapa bölcs előrelátásával meghatározza az ország sorsát, Ádám pedig a Gen. 2. fej.

¹ Az Adapa mythus szövegét különböző töredékekből sikerült összeállítani, amelyek közül három az Assurbanipal király könyvtárából került elő, a negyedik pedig a Tell-El-amarnai levelek között találtatott meg, ahol a babyloni nyelv begyakorlására szolgáló írásos és nyelvbéli paradigmául szolgált. Az egyes töredékek A, B, C és D jelzéssel láttattak el s közlésüket a következő tudósok eszközölték : Az A töredéket kiadta V. Scheil a *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*. Vol. XX. 1898. (Paris.) 127. köv. l., a B töredéket közzétették H. Winckler és L. Abel : *Der Thontafelfund von El-Amarna* (=Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen der Königl. Museen zu Berlin. 1889—90. Nr. 240.); a C töredéket átírta és lefordította P. Jensen a *Keilinschriftliche Bibliothek* Bd. VI. 1. XVII. köv. l. és végül a D jelzésű töredék A. Strong szakértelmének köszöni a *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*. London. 1894. Vol. XVI. 274. köv. l. való megjelenését. Fordítását és átíratos assyr szövegét nyújtá P. Dhorme : *Choix de textes religieux assyro-babyloniens* 148. köv. l., csak fordítását bevezető irodalmi jegyzetekkel s a lapok alján a legszükségesebb tárgyi magyarázatokkal H. Gressmann : *Alt-orientalische Texte* a 34. köv. lapokon.

19. verse szerint bölcs tájékozódásában nevet ad az Úr által teremtett minden baromnak, az ég madarainak és minden mezei vadnak (19. v.). Ismerve pedig a névadás jelentőségét az egész antik korban: Ádám e tette semmivel sem marad mögötte az Adapa sorsmeghatározási működésének. Bölcsessége, úgy látszik, csak egy hiánnyal birt még: a jó és rossz közötti különbségtétel képességének a hiányával. De hogy ez se maradjon el, arról gondoskodott a kísértő, mikor megízleltette vele és feleségével a jó és rossz tudása fájának gyümölcsét s ennek hatásáról a *Gen. III. fej. 22. v. tudósítása* szerint maga Isten állapította meg: „Íme Ádám olyanná lett, mint egy miközülünk a jónak és rossznak tudására nézve“; amely nyilatkozat még hozzá egész világosan magán viseli a polytheistikus bélyeget is, mert az egy miközülünk csak a jelenlevő istenek nagyobb számára és semmiestre sem az egyedülvaló Jahvéra vonatkozhatik. *További egyező vonás* az, hogy a bölcsesség emberfölötti mértéke birtoka dacára is mindkét hős halandó és bár különböző okok, de saját bűnösségük következtében, amely vonás a bibliai elbeszélésben összehasonlíthatatlanul jobban kidomborodik, mint a babyloni történetben — egyikük sem nyeri el az örökéletet. — *Lényegtelen kis különbség* az anyag e fő alkotórészeinek egyezésével szemben a bibliai tudósításnak az örökélet fájáról és nem eledeléről, meg italáról szóló adata, amely lehet esetleg a nippuri sumir versio cassia fájának, vagy a babyloni theologiai speculatio ma még nem ismert más hasonló képzetének a befolyása eredménye is¹.

A legkisebb kétség sem állhat fenn tehát arra nézve, hogy az őstörténetek babyloni és bibliai versioinak e részei között is tudományosan feltétlenül bizonyítható összefüggés van. Aminthogy összefügg az *őstörténetek további folytatása is. Az őskirályok*, illetőleg patriarchák történeténél (Gen. IV—V. fejezetek), amelyben t. i. két rész különböztethető meg, ú. m. a *Gen. IV. fej.* a főbb

¹ Az ókori keleti anyagnak különböző theol. iskolák szerinti alakulása hihető rajzát adja *Langdon PBSUP. Vol. X. No. 1. a 38. köv. 1., 49. köv. lap.*

foglalkozási ágak képviselőinek a felsorolásával és az *V. fejt.* a 10 patriarcha neveinek és életrajzi adatainak a közlésével — szintén oly szembeszökő az egyezés, hogy csak a kölcsönös összefüggés, helyesebben a bibliai tudósításnak a régebbi sumir-babyloni versiótól való függésére gondolhatunk.

Az első részlethez ott van valószínű alapul a *Langdon* által közölt sumir özönvíz szöveg fő-fő patronusainak a felsorolása, kik ugyancsak egy-egy foglalkozási ágnek Nintud anyaistennő által elküldött mesterei, tanítói (l. PBSUP. Vol. X. No. 1., 51. köv. lap.), a másodikhoz pedig a legbizonyosabb paralelekül szolgálnak az ékiratos emlékek és *Berosus* őstörténeti adataiból egybe gyűjthető királynevek és életrajzi adatok, amelyeknél a 10-es szám, az uralkodói időtartam hosszúsága, a nevek tartalmi jelentése, a 8-iknak ú. m. a bibliai *Henoch*- és a babyloni *Emmeduranki*-nak naphős szerepe, amire az elsőnél 360 évig, tehát egy teljes napévig való elragadtatása és járása az Úrral, a másodiknál pedig a babyloni napisten, Samas sippari székhelyén való neveltetése utal, és végül mindkét részen a 10-ik hősnek özönvíz hőssé való avatása — mind a bibliai anyag átköleszött voltát kényszerűen igazoló egyező vonások. Sőt *Langdon* még tovább is ment és megkísérelte a héber özönvíz hősnek : a (babyloni *Utnapistim* = sumir *Zi-ud-suddu*) (l. Vol. X. No. 1., 15. lap) *Noah*-nak a nevét is az általa kiadott legújabb sumir szöveg *Tag-tug* nevével azonosítani, amely utóbbi a tag, tug = pihenni sumir gyökből míveltető formára és jelentéssel képezett kettős névtő volna és a *Noah* jelentését teljesen fedné *pihenő* értelmével. (L. PSBA. 1914. évf. 189. l. nálam is ÖKNM. és Vol. X. No. 1., 66. köv. lap.) De még ha ez azonosítást, mint nem bizonyosat ki is hagyjuk bizonyosságaink közül, a megmaradó fentiek föltétlenül igazolják önmagukban is az anyag összefüggés tekintetében levont következtetésünk helyességét.

Az őstörténetek utolsó láncszeménél : az özönvíz elbeszélésénél hasonló a helyzet. Az összehasonlító vallástörténeti kutatás ma már itt sem elégszik meg csupán

csak az Assurbanipal király könyvtárából előkerült Gilgames eposz XI-ik tábláján megörökített özönváltörténet felhasználásával, hanem szerencsésen támaszkodik e nagy katasztrófa régebbi, még a sumir kor termeléséből származó variatioira is, melyek közül egyet *H. V. Hilprecht* adott ki,¹ a másikat pedig a PBSUP. Vol. X. No. 1. *Langdon* tett közzé. Az egymástól hosszúság, részletesség és szemléltetés tekintetében jelentékenyen eltérő elbeszélések² mind hozzájárulnak valamelyes résszel a bibliai özönváltörténet megvilágosításához s az összevont részekből kialakult egyezés úgy jellemezhető, hogy a helyzet azonossága, melyben e nagy csapás az emberekre küldetik, — egy-egy kiválasztottnak a megmentése a bibliában és a babyloni anyagban, a hajókészítésre adott egyező utasítás, a katasztrófa lényegében azonos rajza, a hajó megállapodása egy magas hegyen, a madarak kiküldése az árvíz apadása megfigyelésére, a hajóból való kiszállás, az áldozat, ennek az istenek általi kegyes elfogadása s végül az egyező ígélet mindkét helyen, hogy többé özönvíz nem fogja elpusztítani az embereket — mind oly markáns és a lényegét érintő vonások, hogy a

¹ 1. The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series D. Vol. V. Fasc. 1.: The Earliest version of the Babylonian Deluge Story. Philadelphia. 1910. c. alatt.

² A babyloni özönvíz szövegek kiadására vonatkozó legteljesebb felsorolás *Jeremias*: Das alte Testament im Lichte des alten Orients 3. Aufl. 117. köv. lapján olvasható. Itt időrendi sorrendben és kitűnően sikerült fordításban találhatjuk meg mindazon szövegeket, amelyek a sumir-babyloni-assyr vallásos irodalomból a bibliai özönvíz történettel való összehasonlítás alapját képezhetik. A szövegkiadványok közül *Jeremias* csak a *Langdon*ét nem ismeri és idézi még, ez utóbbi helyett nevezett tudós a *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*. London. 1914. 188. köv. 1. megjelent előzetes tudósítására hivatkozik.

Az özönvíz legrészletesebb leírása a *Gilgamesepos* XI-ik tábláján olvasható. E szöveg az epos egész terjedelmével együtt az *Assurbanipal* király könyvtárából származik, de tartalma szerint, amint előkerült variatioi mutatják, az *Assurbanipal* koránál jóval régebbi keletű s egyszerűbb és a bibliai tudósításhoz igen közel álló formájában már a Kr. e. 3-ik évezredben jelen van s még a sumir időből származik. Első főkiadása a *P. Haupt* műve, ki *Das babylonische Nimrod epos* c. alatt az általa és *Frdr. Delitzsch* által szerkesztett *Assyriologische Bibliothek*. Leipzig. 1884. Bd. III-ban jelentette meg. Pótlásokat ugyancsak ő közölt hozzá különböző helyeken. Az özönvíz magyar nyelvű fordítására I. az én Vallásos világnézet és történeti kutatás c. m. 111. köv. lapjait, ugyanott olvashatók a bibliai özönvíz történettel való összehasonlítás eredményei is s a kérdés vallástörténeti vonatkozású részére is gazdag irodalmi tájékozódás nyerhető.

bibliai özönvíz elbeszélésre nézve is habozás nélkül meg kell állapítanunk a régebbi babyloni özönvíz leírástól való függőség tényét.

Így magyarázza meg a vallástörténeti iskola a bibliai őstörténetek anyagának az eredetét s a Wellhauseni formai kritika megállapításainak az elfogadásával épen mai formájában való *kialakulását*.

A tényargumentumok ilyen súlyával szemben az obiectív mérlegelés számára a meghajlason kívül semmi más lehetőség nem marad s most már csak arra a kérdésre kell felelnie a vallástörténeti ítélkezésnek, ha nem eredeti és teljesen független a világ őскеzdetére vonatkozó bibliai anyag, *minő célt szolgálhat felhasználása és minő vallásos értéket képvisel jelen formája?* Mindkét kérdésre könnyű és világos a felelet. *Az első kérdésre* úgy hangzik, hogy a választott nép Istene hatalmának és erkölcsi jóságának legszemléltetőbb *rajza* a bibliai őselbeszélések anyaga, *glorificatio* a szó legmesszebbmenő és legnemesebb értelmében. *A legnagyobb keret* s az örökké titokzatos körében maradó *legfelségesebb kifejezési forma* arra nézve, hogy a világegyetem urává és egyedüli Istenévé emelkedett Jahve-elohim páratlan hatalma, az emberiség iránti nagy könyörületessége, határtalan szeretete, tökéletes lénye benne és általa méltóképen *kijelentessék*. Az Istennel a benső lelki összeköttetés megértő és átélő kapcsán keresztül a vezető vallásos személyiségek lelkében felgyülemlett s a Babylonnal való több évezredes kulturális érintkezés eredményeképpen a köztudatba átment olyan szükségszerűen megnyilatkozást váró s a nagyság revelálására olyan alkalmas *kifejező képzetkomplexum*, mely méltán volt és lehetett amaz ősidőkben a vallásos hitnek az utolsó betűig szent tárgya s nem kisebb joggal *ihletője* ma is a felséges és nagy jelenetek iránt fogékony lelkeknek s *lényege szerint építő vallásos igazsága* a mi Istenünk szentségének, hatalmának, jóságának. Messze vinne feladatunk megszabott körétől, ha behatóbban rá akarnánk mutatni a triumpháló hitnek amaz erejére, mely ez őstörténeti anyagnak Jáhvéra való szükségszerű lelki átruházásában oly megható diadalt ült, a kizáró-

lagosságnak arra a bizonyágtevő ujjongására, mely századoknak a zsidó népre gyakorolt lehűtő tanításával szemben a megingathatatlanság bizonyosságával vallotta, hogy az idegenszerűségében e többé fel nem ismert őstörténeti anyag *igazságmozzanatai*: a *világteremtés dicsősége*, a *világkormányzás bölcsessége* s választott népén keresztül az újra kegyelembe fogadott emberiséggel való *szövetségkötésének jóságát és megbocsátó szeretetet sugárzó ténye csak Jáhvet* illetheti, ki mellett az összes többi állítólagos istenek semmik, — vagy ha hangsúlyozni akarnók, hogy *a monotheismus szellemének tisztító ereje és tüze járja át e kívülről átvett őstörténeti anyagot s formál abból hymnusszerű apotheosist az istenhit vallás-erkölcsi fogalmának, előjogot, sőt kizárólagosságot a Jáhve-hit olyan uralmának, mely a keresztyén vallásos meggyőződésnek is a legszilárdabb alapjává erősödik* —, de annyit mégis ki kell emelnünk ez őstörténeti rész értékelésére vonatkozóan, hogy idegen jellege és glorificáló anyaggá való minősítése dacára is az ótestamentom által elszellemített és átnemesített formájában *oly mély vallásos igazságoknak a kifejezője*, hogy *igazságai nélkül nemcsak örökös vérszegénységre volna kárhozthatva a hit, de legbecsesebb részeitől foszthatnák meg a keresztyén vallásos felfogás is.*

E rendkívüli értéke nem a történeti anyag szebben kicsiszolt, egységesebbé gyúrt, a masszív polytheistikus mezt levetkőző átalakításában áll előttünk, hanem abban, hogy *Jáhve-elohimot*: az ótestamentom s rajta keresztül a Jézus evangéliomhirdetésében a világmindenség legszentebb, legigazabb és legjobb Istenét: a felülmúlhatatlan tökéletességű *Istent teszi a világ teremtő urává és fentartó kormányzójává.* Nem Enki és nem Nintud, nem Baal és nem Marduk, nem a névszerinti s a megismerésnek még elég alacsony fokán álló istenek, hanem Jáhve, kinél nagyobb és szentebb Isten, sőt akin kívül a hit Ámene szerint más Isten egyáltalában nincsen, Jáhve alkotta a világot, ő tartja fenn és kormányozza azt tökéletes bölcsességgel és hatalommal. Ő, kit a hit látó szeme és érző lelke vallásos élmények egész sorozatán át mélyített el és tökéletesített

a legmagasabb rendű Istenné s kinek tökéletességét nem egyszeri történetek időbeli száraz közlése garantálja, hanem a vele való elszakíthatatlan lelki közösség élményei formájában és tartalmában adott szent kijelentése pecsétel örök igazsággá, a hit bizonyosságává, örök üdvévé. Helyesen és tudományosan állapítja meg tehát a Wellhausen-i iskola, hogy a tökéletességnek e kialakult fogalma nem a fejlődés elejéről való, hanem az Isten kegyelme által objective közölt s az emberi lélek által subjective megélt részszerinti kijelentések egész sorozatának az eredménye, amely ezért nem is mérhető csak egy nép vallásos élettörténetével, — ha mindjárt a választott nép volt is az, — hanem a vallástörténet egész fejlődésmenete, annak egyre bővülő, gyarapodó, tökéletesbülő s az ó- és újtestamentomban az ő örök bölcs végzése szerint egész különlegesen elmélyülő, felülmúlhatatlan tökéletessé, egyedülivé váló kijelentés tartalma szabja meg mértékét, minőségét, befejezettségét. E tökéletes Istennek világteremtővé és világkormányzóvá való felmagasztalása tehát az ótestamentumi őstörténeti anyagnak a kijelentés értéke. Az a benne oly szép formában kifejezésre jutó örök igazság, hogy a világ Istennel szemben nem önálló nagyság, hanem az ő hatalmi és erkölcsi nagyságának megdicsőülési helye, mely tőle függ a kezdeten, a folytatásban és a végen. Ez a hitnek az őstörténetben tükröződő az a bizonyossága és szent követeleménye, melyet nem bánthat semmi tudomány, nem dönthet meg a világteremtés nagy művének mikéntjét bármily formában is kiokoskodó bölcselkedés és tartalmi igazságában nem hazudtolhat meg az őstörténetek elbeszélő anyagában még százszor több ellenmondást és hihetlenséget találó világi radikalizmus sem.

E hit kijelentés értékének nem szolgál hátrányára, sőt egyenesen előnyére van az, hogy, mint a vallástörténeti analysis tanítja, a kifejezési formát hozzá idegen, környező vallások képzetvilágából vette. Az Izraelben világistenné magasztosult Istennek örökkévaló működését, idői és térbeli korlátokon felülemelkedő voltát, kijelentéseinek előhaladó sorozatát s népének az alkalmazkodásban és idegen anyagnak a Jáhvéra való átvitelében és

átnemesítésében is megnyilvánuló páratlan vallásos tehetségét igazolja ez. Azonkívül változatos képzetsorozatában néhány örök igaz lélektani, s egyenesen a vallás lényegét érintő vallásos igazságot tartalmaz, mint az emberi nem gyarlóságának, bűnbeesésének naivan is mesteri rajzában az örökös váltságra szorulás lelki szükségérzetének megcsendülését, a vízözön pusztításában a bűn által ítéletre hívott Isten haragjának vészes kitörését, a Noé megmentésében könyörületességének bizonyosságát, a vízözön után az emberiséggel való megbékülésében és szövetség kötésében az emberi nemnek tartós isteni kegyelmébe fogadását, és amit legelőször kellett volna felemlítenünk : az embernek saját képére való teremtése tényében : a teremtés koronájává avatását. *E nagy igazságok a bibliai őstörténetben a vallásos hit elmélyítésére mind benne vannak*, de a biblián kívül sehol ily tanulságosan meggyőző és építő formában fel nem találhatók.

Igy és ilyen úton alkotta meg tehát a vallásos teremtő erő a világ őскеzdetének azon bibliai mintáit, amelyekben nem csak gyönyörködhetik még ma is, de belőlük megrendítő tanítást, mint tükörképből az isten-emberi viszony alakulatának tanulságos arculatát, a jelenre és jövőre nézve pedig szent elköteleztetést meríthet a lélek s megfürödhetik benne az isteni kegyelemnek amaz igazság napfényében, melyet a kijelentés izzó napja szór alá és izzaszt örök fényességűvé a megfáradott, örök váltságot szomjuhozó emberi lelkek számára.

Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség !
 Ime nagyon gyarló és vázlatos formában egy fontos theologiai kérdésnek a megvilágítási kísérlete azon emlékek összehasonlító vallástörténeti kiaknázása által, melyeket a XIX. század vasszorgalma és érdeklődése adott vissza az emberiségnek... És Kelet e gazdag emlékeiből ma új világosság árad a theológiának, s főképp a biblia-magyarozatnak majd mindenik jelentősebb kérdésére is. Ma megszólalnak néma ajkaikkal az újra kiásott szobrok, hangot adnak a sok vihart megért sphinxek és obeliszek,

új megértést árasztanak a lépcsőzetes tornyok és masszív piramisok, feldúlt sírmezőkről régi ismerős szó hangzik, ostrakák, papyrusok beszélni kezdenek: egy egészen kihalt világ újra elevenedik s az általános művelődéstörténet mellett kínál megbecsülhetetlen, teljességében ma még át sem tekinthető hasznót a theologiai kutatásnak. Ma mintha beigazolódna, hogy nemcsak az örök isteni kijelentés tartalma származott Kelet örökségéből, hanem igazi megértése is emlékei tudományos kihasználásának van fenntartva.

Gyöngeségemet hazai földről e szép és dicsőséges munkában való részvételre hívott el a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség kitüntető kegye s a tiszántúli egyházkerület megtisztelő szíves bizodalma. E bizalom hálás viszonzásául örvendező és munkaszerető, alázatos lélekkel vallom, hogy hivatásomat szeretem s azt hűségnek, szorgalomnak, buzgóságnak, a nehézségektől vissza nem riadó erős akaratnak nekem adományozott mértéke szerint betölteni igyekezem. A feladat terhe könnyű iga lészen számomra, ha a célra gondolok, mely az Úr szolgálata, a nehézségek halmozódása annál erősebb ösztökélő, hogy csak előre és mindig előre, a szellemi küzdelem, mely az igazság keresésében sebeket osztó jutalmul bizonyára gazdagon ki fog jutni, új kedvet élesztő eszköz és alkalom leend, a rövidre szabott emberi életidő rohanása figyelmeztetést fog jelenteni, hogy kihasználjam a rövid napokat; remények ébredése, hit megerősödése, anyaszentegyházam féltése, nemzetem szeretete, a vallás-erkölcsi világrend értékének tudata: mind hivatásom lelkiismeretes gyakorlására és betöltésére fognak ösztönözni. Fogadást teszek: Ha Isten segedelmére méltóztat, a Főtiszteletű és Méltóságos Egyházkerületi Elnökség szerető és jóindulatú támogatása erőtelen igyekezetben továbbra is támogat s a nemes tanuló ifjúság figyelmes érdeklődése a jövőben is kísérni fog — amit kérni ez ünnepélyes órában megilletődött lelkem elmulaszthatatlan, kedves kötelességének tartok, — soha nem fogom restelleni a tanítás és kutatás becsületes munkáját s arra törekszem, hogy ez ősi kollégium szellemi jóhírve

az orientaliák művelése terén továbbra is gazdagon kama-
tozzék. Hogy a Krisztus menyasszonyának : e mi napba,
fénylő sugárba öltözött, de a világ által oly sokszor tövis-
koronára érdemesített, vérző homlokú anyaszentegy-
házunknak az orientaliák szellemi értékesítéséből is szár-
mazzék nyeresége, fakadjon igazságát hirdető örökké-
tartó győzedelme !

BEBRECENI EGYETEMI KÖNYVTÁR

13245 /1958